

IV congreso internacional de
AGROECOLOXÍA E AGRICULTURA ECOLÓXICA

Vigo 21, 22 e 23 de xuño de 2012

**Iniciativas agroecolóxicas
innovadoras para a transformación
dos espazos rurais**

gieea
grupo de investigación
en economía ecolóxica
e agroecoloxía

Universidade de Vigo

FUNDACIÓN
JUANA DE VEGA

IV congreso internacional de
AGROECOLOXÍA E AGRICULTURA ECOLÓXICA

Iniciativas agroecolóxicas innovadoras para a transformación dos espazos rurais

Coordinadores

Xavier Simón Fernández Damián Copena Rodríguez

Iniciativas agroecolóxicas innovadoras para a transformación dos espazos rurais

Coordenadores | **Xavier Simón Fernández e Damián Copena Rodríguez**

Edita | **Grupo de Investigación en Economía Ecolóxica e Agroecoloxía,
Xavier Simón Fernández e Damián Copena Rodríguez**

Ano | **2012**

Deseño e maquetación | **seteseoito deseño gráfico**

ISBN | **978-84-616-1882-8**

Nº rexistro | **2012109064**

Ecoagroturismo en Galiza: Análise comparada de dous casos de estudo

Santiago Prado Conde¹ e Xerardo Pereiro²

1. Introducción: miradas, ollares e espellos do cambio

Este texto encádrase nunha liña de traballo de investigación antropolóxica sobre as transformacións socioculturais dos chamados espazos rurais da Galiza (cf. Pereiro, 2005; Prado, 2007). Con base na análise etnográfica comparativa de dous casos de estudo pretendemos ilustrar os problemas e as oportunidades de produción dun turismo máis sustentable que ligue a agricultura ecolóxica co turismo, o que nos definimos como ecoagroturismo. Estes dous casos de estudo poñen de manifesto a importancia do estudo da articulación entre tradición e innovación, pouco estudada ao noso modo de ver, nos espazos rurais galegos, entendendo por innovación non unha ruptura coa tradición, senón unha forma de adaptación ao cambio glocal. Ademais, os dous casos de estudo exemplifican a necesidade dunha mudanza de paradigma nas políticas de turismo rural na Galiza, dun turismo rural sen agricultura a unha agricultura con turismo.

Ao referirnos a ecoagroturismo estamos sinalando, por unha banda, un tipo de turismo que se desenvolve en explotacións agrícolas, é dicir, un rendemento complementario da actividade agrícola (Phillip et alli., 2010; Fleischer e Tchetchik, 2005; citado en Pereiro, 2012) porque moitos dos produtos que se consumen son producidos no propio lugar, o que xera unha relación intrínseca entre agricultura e turismo, mediada pola comida e os produtos de calidade. Por outra banda, o ecoagroturismo pódese englobar dentro do turismo rural en xeral como un tipo de oferta en concreto, pero

1 Santiago Prado Conde é antropólogo, docente na Universidade de Vigo, investigador efectivo do CETRAD e membro do grupo de investigación EMIGRA da UAB. Este traballo encádrase nas liñas de investigación do CETRAD (www.cetrad.info), centro de investigación financiado por Fondos Nacionais a través da FCT, no ámbito do proxecto Pest-OE/SADG/UI4011/2011.

2 Xerardo Pereiro é antropólogo e docente na Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro, así como investigador efectivo do CETRAD. Esta comunicación é froito da “Bolsa de licenza sabática SFRH/BSAB/1186/2011” da FCT – Fundação para a Ciência e Tecnologia- de Portugal, desenvolvida por Xerardo Pereiro no Departamento de Filosofía e Antropoloxía Social da Universidad de Santiago de Compostela entre os meses de xaneiro e xullo de 2012.

trata de distanciarse do turismo rural como xenérico ou da identificación errónea con este porque é un tipo de turismo que se torna máis ético, que os beneficios se distribúen de xeito equitativo e localmente, que é participativo porque involucra aos habitantes locais, que é sostible ao ter como prioridade o benestar social e equilibrio medioambiental e que comparte o saber comunal co visitante (Porcal e Armentia, 2001; Sayadi y Calatrava, 2001). En definitiva, que ao referirnos a ecoagroturismo estamos aludindo xa á relación metonímica que permite identificar o tipo de establecemento/proxecto ao que nos referimos; do mesmo xeito, é unha metáfora que alude directamente ao significado de novas ruralidades.

As novas ruralidades comezan a visibilizarse nos anos sesenta do pasado século porque comeza un tránsito de persoas do urbano ao rural debido ao desencanto e descontento coa vida nas cidades (contraurbanización), á falta de oportunidades nas cidades e por adaptación pragmática e creativa ás novas situacións globais (Rivera, 2009). Este movemento, asociado á contracultura e ao movemento hippie en Estados Unidos e ao Maio do 68 en Francia foi o xerme do que máis tarde deu en coñecerse como movemento neorural. Os puntos de encontro entre estes dous movementos víronse influídos por un rexeitamento explícito do capitalismo, quizais máis nos primeiros que no segundo, da vida nas cidades e por unha ideoloxía de retorno á natureza (Seymour, 2006). De feito, como ben apunta Nogué i Font (1988), a expresión retorno para referirse a estes movementos non deixa de ser un paradoxo porque a gran maioría destes tiñan unha orixe urbana. Así, o propio autor destaca que é un retorno simbólico do valor “campo³” fronte ao valor “cidade”.

A migración cidade-campo desenvolveu toda unha serie de cambios en moitos medios rurais que, sen embargo, en demasiadas ocasións pasaron desapercibidos tanto para as institucións como para os propios estudosos. Ademais, dentro do propio medio rural existían, do mesmo xeito que no medio urbano, unhas relacións sociais poucas veces recoñecidas como dinámicas e cambiantes que tamén estaban influíndo no propio medio. Pode ser que o exceso de mirada proxectada sobre o medio rural como homoxéneo, uniforme e incluso con ausencia de tempo histórico influíra en exceso na construción dos humanos presentes niso que veu en denominarse rural.

Polo tanto, a través deste pequeno contexto introdutorio o obxecto desta comunicación é presentar como dende o propio medio se constrúen tamén novas ruralidades ou, cando menos, unha ruralidade diferente ao que as imaxes sociais ou as representacións sociais hexemónicas da ruralidade nos teñen acostumados. Para atin-

3 As aspas de campo e cidade atópanse no orixinal.

xir este obxectivo achegarémonos mediante unha análise comparativa a dous casos de estudo, o proxecto eco-agroturístico Arqueixal (ver www.arqueixal.es) e Casa do Queixo (<http://www.casadoqueixo.tk> / <http://casadoqueixo.com/web/index.php>⁴). Através desta análise mostraremos os problemas e as oportunidades tanto de producir unha forma diferente de facer turismo como é o ecoagroturismo responsable, como de desenvolver proxectos de educación ambiental e patrimonial diferentes aos normalizados e baseados integramente na experiencia dos visitantes.

A metodoloxía utilizada na investigación foi a propiamente antropolóxica: a) traballo de campo con observación participante nos contextos de estudo; b) entrevistas semi-dirixidas cos xestores, traballadores e visitantes dos dous proxectos; c) análise documental de xornais e outros documentos; d) ciberetnografía; e) revisión bibliográfica da literatura científica sobre turismo rural. Destacar que os resultados da investigación presentada aquí decorre en terrenos onde os investigadores teñen feito traballo de campo e observación participante lonxitudinal desde os anos 1990, máis concretamente na comarca da Ulloa e na Terra de Melide, no centro de Galiza. Polo tanto este texto ten como base investigacións previas (Pereiro, 2005; Prado, 2007).

As conclusións a que chegamos mostran que a pesar de ser dous casos de estudo diferenciadores para o contexto galego, estes afirman novas ruralidades tanto emerxentes como consolidadas e tamén, ao contrario de outras interpretacións, unha diversidade cultural non linear nen monolítica nos procesos de transformacións do rural galego.

2. Do rural-urbano ás novas ruralidades

“O seu modo de vida non se pode explicar só pola posición que ocupan no sistema de produción; é preciso tamén saber como foron socializados, como pensan, como ollan para o mundo, como senten, en resumo, como afrontan o momento histórico que lles tocou vivir e como ven o porvir.” (Varela, 2004:21).

Dende mediados do século XX deuse un proceso de tránsito de persoas do rural ao urbano que se denominou, debido a súa magnitude, éxodo rural. Atopabámonos tamén ante unha tradición dominada pola visión dicotómica do rural e o urbano, ben como polos sociais opostos (Sorokin e Zimmerman, 1929; citado en Newby, 1983: 40) ou como contínuum (Redfield, 1960), e polo hipotético triunfo do segundo sobre o primeiro. De feito, o cambio ocorrido no medio rural debido ás consecuencias do

4 Esta web, aínda que se mantén activa, non é a que actualmente serve de enlace con Casa do Queixo.

éxodo foi desenvolto, principalmente, por dous enfoques teóricos: os estudos de modernización e os procesuais.

Os estudos de modernización basearon a súa análise no ámbito microsocial, mediante a exposición dos trazos que caracterizan aos habitantes rurais en oposición á vida na cidade. Un cambio que se deriva da modernización e o desenvolvemento tecnolóxico producido nas explotacións campesiñas. Catro son os trazos cos que os estudosos da modernización caracterizaron á sociedade rural: (1) sociedades pechadas e relativamente illadas, o que lles permitiu manter vellas costumes e tradicións; (2) autosuficiencia económica; (3) autosuficiencia social das comunidades; (4) atribúeselles unha cultura específica, é dicir, valores, normas de comportamento, sistemas de representacións... que marcan o selo distintivo definitorio da sociedade tradicional (Comas e Contreras, 1990).

O segundo enfoque, o procesual, centrou o cambio como a derivación dun conxunto de causas económicas, sociais e políticas, derivadas das transformacións que experimenta a sociedade global no seu conxunto. É dicir, os estudos con este enfoque interesáronse pola propiedade da terra, as relacións de produción, as condicións ecolóxicas, as estratexias dos campesiños..., máis que pola suma das características. Situámonos, polo tanto, nun proceso que se inscribe no desenvolvemento do capitalismo e na súa inserción da sociedade campesiña na sociedade global, así como na análise do cambio social na agricultura e no campesiñado co fin de explicar o proceso de subordinación da agricultura á lóxica capitalista (Comas e Contreras, 1990).

Lonxe de realizar un inventario entre o antes e o agora, os antropólogos Dolors Comas e Jesús Contreras centráronse nunha serie de aspectos que resumen as diversas transformacións na organización da actividade produtiva, na lóxica reprodutivista do campesiñado e na identidade social do sector. Nesta liña, hai que ter en conta a situación de dependencia/subordinación aos monopolios do campesiñado, ao exercer estes unha dominación indirecta sobre as explotacións, é dicir, son os campesiños os que teñen que facer fronte aos créditos, inversións, riscos da produción debido a que non se poden controlar as imprevisións do tempo, as pragas... e, se queren continuar no mercado, teñen que axustarse á lóxica capitalista nun mundo global. É este un cambio fundamental no medio rural: das reivindicacións de finais do século XIX e principios do XX pola propiedade da terra e de exercer a posesión destas como o principal elemento de estratificación social, pasouse a novas pautas de funcionamento na que o campesiñado ten pouco que ver no control dos procesos económicos a escala global e, así, emerxen novas estruturas sociais nas que a propiedade da terra, aínda sendo importante, xa non é o único factor que determina a posición na estrutura social (Entrena, 1998). Factores exógenos de tipo económico e político que

o campesiñado non pode controlar e, deste xeito, unha nova relación de dependencia e subordinación ante entidades supranacionais –como a Unión Europea– e empresas transnacionais que en moitos lugares xerou tamén que a sangría dos máis novos continuase.

Outro aspecto que non podemos esquecer é como se fai fronte á propia reprodución biolóxica, xa que cambiaron as estratexias migratorias; de ser unha das condicións de reprodución do sistema social pasa a representar un problema, o cal resulta ser un paradoxo cando as condicións de vida, en termos materiais, melloraron e aínda conseguindo moitas explotacións un alto grao de renda o medio rural abandónase. Neste proceso, inevitablemente, tivo moito que ver o papel xogado pola escolarización, ao desvalorizar o saber campesiño e, polo tanto, a propia actividade (Iturra, 1990; Reed-Danahay, 1996; Prado, 2007; entre outros⁵). Como conclúen Bretón, Comas e Contreras (1997), a desvalorización inflúe de maneira determinante para que se leve a cabo a reprodución como campesiño, xa que hai que ter a convicción de que merece a pena que os descendentes sexan tamén agricultores.

Nos últimos anos, sen embargo, estamos asistindo a un proceso de novas relacións entre o urbano e o rural que están transformando os universos sociais e culturais, non xa dicotómicos senón permeables, moitas veces ambivalentes e en constante reconstrución, adaptación e cambio. De feito, como xa expuxemos no comezo deste traballo, a partires dos anos 1960 comeza a recoñecerse un movemento de tránsito tamén do urbano cara o rural, principalmente por persoas desencantadas da vida nas cidades e, sobre todo, do capitalismo. Este tránsito xerou novas relacións, algunhas veces conflitivas e outras de perfecta integración ante sensibilidades ben distintas, que finalmente acabaron xerando tanto nos poboadores xa establecidos como nos novos poboadores ruralidades distintas ás coñecidas ata ese momento. Sen embargo levou algún tempo que estas novas ruralidades pasaran a ser recoñecidas. Ademais, o proceso de contraurbanización comezado en Estados Unidos na década dos 1960 xerou a perspectiva de que a cidade ampliaba as súas ás mediante a expansión territorial, pero tamén social e culturalmente.

A contraurbanización ademais de fluxos demográficos levou consigo fluxos económicos e de implantación de industria xa fóra das grandes cidades, modificando incluso, como expón Arroyo (2001), as relacións centro-periferia. Este movemento, que tivo un papel incipiente na planificación urbana, xerou tamén maiores relacións ao “urbanizarse” o rural e dar pé, nalgúns casos, a un novo modelo coñecido como

5 Para saber máis pódese consultar Prado (2006 e 2007).

“rurbano” que pon o énfase na “interpenetración de espazos urbanos e campesiños” (Bauer e Roux: 1976: 13-14; citado en Roseman, Prado en Pereiro, 2012). O rurbanismo fai referencia á penetración do urbano no rural, como desencadeante do mundo globalizado no que estamos inmersos, é dicir, o proceso de urbanización dos espazos rurais, pero enfatiza, tamén, a articulación co rural (Entrena, 1998; Pereiro, 2004, 2005; Camarero, 1996; García de León, 1996), que deixa de ser un proceso unidireccional para constituírse en “formas de espacialización da sociedade rural, na cal se establecen límites, heteroxeneidades e discontinuidades (Pereiro, 2004: 88). Lonxe de ser dous mundos apartados, que quizais nunca o foron, e sen conexión, pasan a formar parte da mesma sociedade multicultural, multilingüe, multimediática e quizais tamén multiuso. Este proceso de rurbanización está creando novas formas socioculturais que están sendo lideradas en Galiza polas vilas e pequenas cidades e a súa articulación cos espazos rurais circundantes. É nestes espazos rurbanos onde se leva a cabo unha reinvencción, reconstrución e recontextualización de certos aspectos da tradición, mentres que outros desaparecen, e o mundo vilego transfórmase a través de novas identidades e novos procesos socioculturais que producen o que poderíamos chamar metafóricamente un “urbanismo sociocultural sen cidades”.

As novas ruralidades⁶ emerxen como un termo no que se destaca a súa pluralidade fronte a un rural construído excesivamente como homoxéneo e ao que pouca atención se lle ten prestado como un lugar tamén habitado por grupos humanos dinámicos, transformadores, cambiantes e creativos, a non ser que entren en xogo poboadores chegados de fóra do medio como, por exemplo, neorurais, inmigrantes, migrantes retornados, etc. Tamén en demasiadas ocasións téndese a resaltar a importancia dos aspectos non agrícolas dentro do contexto rural porque os cambios acaecidos nas últimas décadas xeraron novas actividades nas que a agricultura xa non é a única fonte de renda, e menor atención recibiron proxectos agrícolas innovadores. A pluriactividade, novas actividades centradas no turismo, no lecer, a conservación ambiental, etc, xeraron perspectivas diferentes sobre o rural e, principalmente, sobre as novas ruralidades. Con todo, aqueles movementos que nacen desde o propio medio foron obxecto de menor atención e, en cambio, tamén xeran novas ruralidades, como, por exemplo, o caso das cooperativas agrícolas e o seu papel no freo da estratexia de reprodución baseada na migración, as asociacións de mozos e mozas rurais que tratan de afirmar a súa identidade, etc.

6 Para saber máis dos principais debates teóricos sobre novas ruralidades, que aquí non temos espazo para desenvolver en profundidade, nin é o obxectivo deste texto, pode consultarse: Roseman, Prado e Pereiro, 2011.

Hoxe en día, polo tanto, atopámonos tamén cunha multiplicidade de axentes que tamén son protagonistas nas novas ruralidades, como, por exemplo, institucións supranacionais como a Unión Europea e as súas políticas de desenvolvemento, os propios concellos, os novos poboadores, os traballadores pendulares, etc. Acheguémonos a uns ou outros poboadores presentes hoxe en día no rural, o que si podemos afirmar é que a ruralidade está a redefinirse de maneira tan rápida e acelerada como ocorreu con outros lugares aos que denominamos urbanos. De feito, seguramente sempre foi así, a pesar da homoxeneidade, uniformidade e mesmo ausencia de tempo histórico coa que se mirou a moitas comunidades que sufriron procesos de minorización, como as rurais en xeral. O *a priori* non foi que alí onde hai humanos existe actividade e cambio constante, porque se unha característica define o concepto de humano é o dinamismo social e cultural e, por tanto, de construción constante de novas relacións, interaccións e iniciativas. Ben distinto é que as miradas que se proxecten neguen este dinamismo porque os seus puntos de partido se sitúan nun urbanocentrismo ou etnocentrismo en liñas xerais.

3. Novas ruralidades na Galiza

Na Galiza os discursos científicos do fin, ocaso, desintegración e destrución do campesinato e por ende do rural (ex. Cabana Iglesia, 2008; González Reboredo, 2009) son preponderantes. Eles explican a desaparición hai médio século do campesinato, substituídos por empresarios agrícolas, a urbanización física, social económica e cultural do rural, e o fin dunha forma de entender a ruralidade.

Pero fronte a esas interpretacións aparecen novas miradas científicas do que se define como novas ruralidades, posruralidades e recampesinizacións (ex. Pereiro, 2005; Prado, 2007; Roseman, 2008; Van der Ploeg, 2010). De acordo con estas perspectivas científicas o rural galego adáptase á nova realidade glocal, á veces de forma traumática e outras veces toma incluso a súa revancha con relación á dominación urbano-capitalista. Pero estes procesos teñen, como ben di Van der Ploeg (2010: 41) pouca representación teórica nos discursos científicos desta ruralidade resemantizada e resignificada.

Pensamos que o concepto novas ruralidades é unha ferramenta útil para pensar as transformacións rurais contemporáneas na Galiza, asumindo o retraso temporal galego no cambio dunha pauta de migración rural-urbana para outra urbano-rural que leva a un renacemento cualitativo destes espazos sociais e territoriais. Neste sentido, Galiza transformouse nas últimas décadas nunha sociedade posagraria e posmoderna cun tránsito de poboación cara as vilas intermedias e cidades, así como cambiou a

súa mirada con relación a súa ruralidade mediante a patrimonialización e naturalización desta. Isto último xerou que moitas das imaxes sociais que se proxectan cara o exterior, ou incluso as representacións sociais que se fan do país reflicten constantemente unha Galiza rural. Iso é así porque o rural converteuse nun emblema identitario da Galiza como construto simbólico diferencial.

Alén de datos estatísticos que poñen o peso no abandono, nos poucos habitantes que quedan en moitas aldeas ou na imposibilidade de reposición, o que si é certo, como destaca Pereiro (2012), que existen outros indicadores que nos están indicando tempos de novas ruralidades, como: a superficie media por explotación agrícola aumentou nun 45,9% (fonte: Censos agrarios de España, 2011), o maior aumento do estado español, aínda que a pesar diso as explotacións seguen sendo pequenas; na produción de leite, na última década, pasouse de 32.096 explotacións leiteiras e 1.667.590,496 millóns de litros de leite (no 2001) a 13.308 explotacións que producían 2.211.907,677 millóns de litros (fonte: Xunta de Galicia). A pesares destes datos, indica o mesmo autor que existe unha certa miopía porque a pequena agricultura familiar continúa a reproducirse sen aparecer na estatística e sen ser digna de medición socioeconómica oficial, o que leva a infravalorar algo que na Galiza é fundamental: “a agricultura é un modo de vida e non soamente unha actividade económica empresarial e capitalista. A pequena agricultura sentimental continúa a ligar rural e urbano, reinvéntase nos centros das cidades galegas e segue sendo un valor importante para gran parte da poboación, ben como produtores ou como consumidores” (Pereiro: 2012).

Tamén podemos indicar que o espazo rural incorporou a produción de novos produtos –explotacións de caracois, cogomelos, revalorización de vellos oficios que pasan a ser industrias, como por exemplo o queixo, etc- e novas actividades económicas non ligadas á agricultura e centradas no tempo de lecer, como o turismo rural, o sendeirismo, a tranquilidade, rutas a cabalo ou en quartz, etc. Pero a pesares das múltiples iniciativas que hoxe en día podemos atoparnos no medio rural, as entrevistas a moitos agricultores e campesiños seguen transmitindo a percepción negativa da súa situación como unha crise na que é difícil albiscar un horizonte de expectativas. Como expón Entrena Durán (1998), hai que diferenciar entre a construción social que se realiza do rural e a súa revalorización desde os discursos dos organismos oficiais e proxectos de desenvolvemento, ou desde movementos sociais urbanos que ven no rural unha alternativa á forma de vida urbana e elíxeno como lugar de descanso e lecer, e as construcións que constrúen os que no rural levan vivindo xeración tras xeración cunha integración da súa actividade profesional no propio medio, con procesos e vivencias concretas das transformacións das sociedades rurais nos últimos cincuenta anos.

No caso galego iso tamén se aplica e asistimos hoxe a unha nova revalorización simbólica do rural que da continuidade a determinados discursos nacionalistas que sintetizaban nunha certa idea de rural a identidade galega. Lonxe das definicións técnicas, administrativas e burocráticas do rural, o rural é unha categoría antropolóxica polisémica e as novas ruralidades definen procesos de mudanza complexos.

4. Arqueixal e Casa do Queixo: proxectos dende/para o medio

“Aparte de que es relevante un nuevo queso rico como tal, los encuentros e intercambios provocados por este queso nuevo son importantes” (Van der Ploeg, 2010: 240).

Na diversidade presente no rural tamén se poñen de manifesto proxectos chegados dende o propio medio, como son o proxecto ecoagroturístico Arqueixal e o complexo Casa do Queixo. Estes preséntanse como dous modelos que teñen como punto de encontro a produción industrial de queixo e, partindo desta, xeran modelos de desenvolvemento turístico diferentes. Os obxectivos dunha e outra experiencia tamén son distintos, pero tamén diferenciadores doutros proxectos turísticos coa adxectivación rural.

4.1. Ecoagroturismo Arqueixal

Arqueixal nace en 1989 na aldea de Albá (Palas de Rei - Lugo) da man de Xosé Luis Carrera Valín, debido a que este decide continuar coa pequena explotación agraria familiar. Esta persoa fai unha serie de cambios na explotación dos seus pais, como introducir vacas de raza parda en vez das frisonas co fin de apostar pola queixería, coidar os pastos e a alimentación das vacas. Arqueixal pasou a finais da década de 1990 a producir en ecolóxico queixos, iogures e leite, algo que lle valeu recoñecemento nacional e internacional. E en 2010 inaugurou un proxecto ecoagroturístico con tres pezas fundamentais: a) a produción ecolóxica dos produtos lácteos; b) a recuperación do barrio de Eirexe (aldea de Albá) para aloxamento turístico, economuseo e parladoiro - centro de recepción de visitantes; c) a organización de actividades culturais con participación comunitaria (ex. a mallada, a sega, o festival “Eu son da aldea”).

A rehabilitación do bairro de Eirexe -Palleira, Pallar das Ameixeiras, Casa do Muiñeiro, Caseta das Andoriñas- para dar aloxamento aos visitantes seguiu o respecto polas tipoloxías arquitectónicas desta zona do centro de Galicia e os principios da bioconstrución. Utilizou madeira sustentable e aceites vexetais de poro aberto, protección contra o gas radón e os seus efectos, cortiza como illante térmico, cal hidráulico con area nas xuntas das pedras, para “que a casa respire” dinos Luís (conferencia no

Pólo da UTAD en Chaves, 11-05-2011), pinturas minerais ecolóxicas e barro cocido sen esmaltar. Ademais utilizou as enerxías renovables para subministración de calor e electricidade ás casas: solar térmica para auga quente e fotovoltaica, o que dota aos aloxamentos turísticos dunha certa autosuficiencia. Nas camas dos aloxamentos utilizou como roupa de abrigo liño, la ou algodón, pero non poliéster nin materiais sintéticos, para evitar así campos electromagnéticos. Ademais, e seguindo a filosofía feng-sui oriental, orientou as camas Norte-Noroeste para un mellor descanso dos seus hóspedes. Nas habitacións tampouco atoparemos caixas de conexión eléctrica perseguindo un mellor descanso.

Ademais destas catro edificacións hai unha casa máis, a casa da Rebordela, que ten como obxectivo supoñer “unha viaxe de descuberta dunha forma de vida autosuficiente dos tempos preindustriais” (<http://www.arqueixal.com/agro/economuseo.htm>). É dicir, trátase dunha pequena casa de labranza que ten como obxectivo quedar de testimonio dunha casa-vivenda de inicios do século XIX. En este economuseo⁷, como denominan en Arqueixal, ofrécese a posibilidade de aloxamento informal para os hóspedes que queiran evocar a vida pasada, vivir unha experiencia singular ou coñecer realidades pasadas. Desta maneira este economuseo actúa para os visitantes como unha especie de túnel do tempo e para os locais como unha “casa antiga”. Como vemos, tanto a casa da Rebordela como a casa-tenda-museo da Casa do Queixo serven como exposicións, co valor engadido da primeira de poder vivenciar. O máis importante destas dúas casas é que serven de exposición contextualizada da vida rural nunha casa galega de moi pequenos propietarios, o que permite comparar o pasado e o presente desta aldea.

A rehabilitación das edificacións sumouse a construción dun “parladoiro”, é dicir, un pequeno novo edificio multifuncional que serve de espazo para conferencias, reunións, encontros, recepcións de grupos, actuacións musicais, practicar ioga, etc cun aforamento, máis ou menos, de sesenta persoas. O proxecto Arqueixal recibiu a certificación CERES da rede internacional de ecoagroturismo e está integrado na rede española ECOTUR. Ademais da man de obra familiar (dúas persoas), Arqueixal emprega a seis traballadores naturais da zona, algúns dos cales traballan polifuncionalmente na queixería e no proxecto turístico. Este novo proxecto ecoagroturístico foi aberto oficialmente en maio do ano 2010 e a comunicación cos clientes realízase a través da boca a boca (ex. entre os seus clientes), pero tamén por medio dunha web

⁷ O concepto de economuseo naceu en Canadá da man de Simard (1992, citado en Roigé i Ventura, 2007) e trata de combinar a labor dunha empresa coa dun museo, é dicir, son empresas que utilizan o patrimonio como un elemento de desenvolvemento sostible. Son lugares onde o patrimonio se “gaña a vida” porque parten de ser proxectos autofinanciados e, ademais dos aspectos económicos, teñen tamén rendementos cunha rendabilidade que poderíamos denominar cualitativa e que se basea na social, cultural, patrimonial, dinamización da zona, etc.

(www.arqueixal.es) e o seu correo electrónico. Subliñar aquí que o cambio na comercialización e na comunicación cos clientes deu un salto cualitativo moi importante, pois do teléfono na taberna ou na casa á posibilidade de utilizar Internet no medio rural galego. Iso posibilitou que proxectos como este pódanse desenvolver con máis facilidade na relación cos mercados.

Arqueixal ten asumido que a rendabilidade do proxecto é integral sen poder separar a queixería do resto, xa que dende a apertura o número de vendas dos produtos na tenda aumentaron non só polos visitantes que se achegan a coñecer a iniciativa, senón tamén polo valor engadido que supón ir mercar directamente ao produtor e conversar con el. Neste camiño, o proxecto desenvolveu algunhas actividades de afirmación dunha nova visión do rural. Un exemplo foi “Eu Son da Aldea”, unha escenificación teatral da vida da aldea de Albá nos anos 1940-50 que tivo lugar o tres de setembro de 2011 e que foi organizada coa colaboración da asociación de veciños “O Parzemi-que” e o grupo de teatro “Metátese”.

Esta actividade podemos cualificala como unha living history ou representación escenificada do pasado rural protagonizada polos propios veciños da aldea e da comarca e coordinados polo escenógrafo e director teatral Afonso García Penas. Entre as accións que se realizaron houbo unha foliada, interpretada polos grupos María Castaña e Buxaina; un percorrido pola casa da Rebordela na que se podía apreciar o diálogo en ton irónico de tres mulleres de xeracións distintas sobre a mellor forma de producir queixo; uns canteiros traballando e explicando o seu oficio; outra foi a reprodución da escola, na que a mestra, o alumnado e o inspector reproducen a escola da ditadura franquista; e moitas máis. Un dos aspectos máis valiosos desta actividade, na nosa opinión, é que se activou ás persoas da aldea e comarca, pois estes pasaron a ser os verdadeiros protagonistas na maior parte das actividades.

Máis alá de folclorismos e de querer regresar a tempos pasados, esta actividade representa a afirmación pública da autoestima comunitaria das persoas da aldea e do rural en xeral. A aldea e o rural deixan de ser metáforas vergoñosas que hai que ocultar ou disimular para mostrarse con orgullo e dignidade. A aldea móstrase ao mundo como un valor, ademais de supoñer un día no que festexar a sociabilidade entre as persoas que apostan polo rural. Polo tanto, situámonos ante unha actividade que, ademais de teatralizar un pasado e de xerar interrogantes sobre el, tamén evoca a toma de conciencia das propias condicións de existencia entre o pasado, o presente e o futuro.

Arqueixal xera emprego nunha zona onde non se producen moitas oportunidades, afirma a identidade rural, traballa coa cultura e o patrimonio cultural, busca a soberanía alimentar, reforza os lazos sociais intracomunitarios e extracomunitarios e xera

contacto intergeneracional e intercultural sen caer nun romanticismo inxenuo, un esencialismo absoluto ou un mercantilismo simplista e insustentable do rural. Ademais dun plan de negocio, este proxecto é un plan de vida e un modo de entender as relacións entre cultura e natureza, e entre o rural e o urbano.

4.2. Casa do Queixo

O complexo Casa do Queixo (aldea de Grixalba, Sobrado dos Monxes - Coruña), sen embargo, ten un nacemento ben distinto. Hai que remontarse á creación da SAT San Xulián por parte de tres gandeiros no ano 1991. A decisión para unirse debeuse a que pretendían adicarse á produción de queixo e crearon así entre dous socios da primeira SAT e un terceiro a SAT queixería O Brexeo. Comezaron con sesenta e cinco cabezas, ademais de trinta de recría e vinte e tres de cebo. O seu obxectivo era medrar en conxunto co fin de producir leite para a queixería e vender o sobranse a empresan alleas. Sen embargo, a implantación do queixo no mercado fixo todo o contrario, que o leite que producían non chegara, incluso aumentando a explotación a cento oitenta vacas en produción e tendo que mercar leite a veciños da parroquia. A queixería medrou tan rapidamente que pasaron de transformar arredor de vinte e cinco mil litros de leite ao mes a unha actual media mensual que se atopa entre douscentos cincuenta e trescentos cincuenta mil litros (entre 30000 e 40000 quilogramos de queixo ao mes), e a integrarse nas DOPs Tetilla e Arzúa-Ulloa.

A finais dos anos noventa comezaron a madurar a idea de construír unha granxa-escola que estivera ademais integrada por un mesón e unha casa-tenda-museo que comezou a súa andaina a comezos do século XXI. O característico desta experiencia atopámolo, por unha banda, no zoo de animais domésticos, onde se xuntan ademais daqueles que podemos atopar en calquera granxa galega –galiñas, coellos, ovellas, porcos, cabalos, etc- con outros que aínda que chegados de fóra hoxe comezan a verse nalgunhas granxas galegas, como son as avestruces; por outra banda, a casa-tenda-museo, que foi reconstruída e adaptada a como era unha casa de mediados do século XX, na que primaba a utilización do espazo e o sistema de calefacción natural derivado dos animais. Como explican na propia web, está formado por unha cociña de pedra na que se facía queixo, caldo, curábanse os chourizos, etc; o cuarto principal destinado ao matrimonio con xergón feito de follas de millo; a corte no interior da casa onde durmían os animais, principalmente as vacas, que servían de calefacción natural; o alpendre á entrada da casa no que se gardaban os apeiros e a hucha de trigo; a sobeira, ao carón da cociña, e utilizada como lugar onde durmían o resto de habitantes da casa.

Ademais disto, intégrase no complexo un albergue con capacidade para sesenta persoas coa curiosidade de que cada unha das catro habitacións leva o nome das catro denominacións de orixe galegas produtoras de queixo. Casa do Queixo é unha experiencia orientada á aprendizaxe socioeducativa porque os seus principais visitantes son escolares durante a semana e, en menor medida, familias enteiras nas fins de semana, grupos de maiores, etc. As actividades principais que realizan os escolares céntranse na elaboración de queixo e pan, e intégranse con outras actividades no medio a través de obradoiros de agricultura, gandería e actividades de lecer en espazo natural, así como o coñecemento dos animais do zoo e da flora da contorna.

Durante os meses de xullo e agosto funcionan como campamento para escolares de seis a trece anos cunha orientación decidida ao valor do uso responsable dos recursos naturais. É dicir, que os obxectivos dende Casa do Queixo son que os máis pequenos aprendan, se conciencien ou interioricen que é posible utilizar os recursos naturais doutro xeito e o valor que estes teñen para ter hábitos de vida incluso máis saudables. A oferta de programas con actividades baséase en roteiros temáticos como a visita á granxa e ao zoo de animais domésticos co fin de coñecer a importancia destes no medio, a transformación de leite en queixo, os procesos que sofre a la, etc; a visita á aldea da Costoia na que tratarán de coñecer a súa arquitectura, os oficios que nesta había, os tipos de cereais, etc; a horta-invernadoiro mediante o transplante de hortaliñas, o taller da pataca, a elaboración de sementeiros e un taller de ferramentas; o medio natural para coñecer o bosque e os seus recursos, a flora da comarca, as lendas, etc; a aula de reciclaxe para aprender a reutilizar materiais como o papel, o cartón e o plástico; as áreas de lecer nas que se realizarán tiro con arco, talleres de monicreques e manualidades, xogos con paracaídas, excursión en tractor, etc; e o albergue como lugar de encontro e intercambio. Como se pode observar, o desenvolvemento do proxecto está pensado para incidir na experiencia, porque a teima dunha das persoas que desenvolveron o proxecto é que a planificación e a oferta poida xerar rexeitamento debido á estigmatización do medio rural. O obxectivo principal é a valoración do propio medio, tanto das actividades en si mesmas como aquilo que poden atopar no entorno máis achegado. En definitiva, a granxa-escola é unha iniciativa que xera un proceso de valorización e afirmación dun novo rural que nas escolas non se está a producir e que un estudante expuxo nunha das entrevistas realizadas no traballo de campo de tese de doutoramento por Prado (2006: 487):

‘No instituto non axudan nada a estos rapaces⁸. Pensan que se vive como hai cincuenta anos e non se pensa que hoxe en día moitas explotacións serían

rentables e os rapaces non se terían que converter en mozos asalariados mal pagados.’ (Diario de campo: 02/06/03).

Casa do Queixo ten un alto impacto na comarca, por exemplo dende o punto de vista da cantidade de postos de traballo que foi quen de xerar, xa que hoxe en día conta con vinte empregados nas diversas instalacións e os catro socios das tres actividades que existen⁹. Trátase dunha iniciativa que, partindo de elementos presentes no propio medio, foi quen de construír unha proposta coa que proxectarse cara fóra e tamén cara dentro, é dicir, xerar desenvolvemento a través da posta en valor de recursos do medio e achegando outros tamén valiosos da contorna como poden ser espazos naturais e patrimoniais. Na Casa do Queixo, moitos dos visitantes son escolares, e tamén ocorre que o número de vendas durante a fin de semana aumentou a raíz de ofrecer as instalacións a grupos de maiores, familias e outro tipo de visitantes que non sexan unicamente escolares.

Casa do Queixo é un proxecto socioeducativo que trata de achegar o rural á cidade mediante o diálogo e tenta así mostrar que o rural quizais é máis diferente do que se pensa ou proxecta. Dende a experiencia lúdica e o papel activo do alumnado como mellor maneira de aprender apóstase por servir de mediadores entre a transformación do territorio e a valorización deste a través do seu coñecemento e, sobre todo, das súas potencialidades.

5. Conclusión Reflexiva

Dende as súas aperturas oficiais, as visitas tanto a Arqueixal como a Casa do Queixo aumentaron de tal xeito que moitos dos que estas experiencias se achegan é porque queren coñecer cal é o lugar de produción do queixo que mercan na cidade, e esta motivación leva a movilidades que producen novos sentidos dos lugares rurais.

Tanto unha como outra experiencia integran no seu proxecto algo máis que a simple comercialización dun produto agrario ecolóxico e de calidade, a plusvalía educativa a través do ecoagroturismo está sempre presente. Tanto nun caso como no outro existe unha gran sensibilidade cara o medio no que viven e sempre pensan que é preciso xerar posibilidades e pór en valor o propio medio porque son conscientes de que teñen moito que mostrar, é dicir, trátase de dúas iniciativas que teñen como obxectivo,

9 Na queixería traballan nove persoas, na granxa catro e na granxa-escola cinco persoas (a directora e catro monitoras e en días nos que poden ter moita afluencia de público ou no verán vense obrigados a contratar máis monitores, non sendo sempre doado atopar quen queira ir traballar ao rural e destácase a dificultade para atopar homes) e dúas persoas na cociña.

ademais de ser viables economicamente, xerar unha imaxe de que o rural pode ser visto e reinventado de outra forma.

Con este traballo tratamos de introducir un pequeno debate sobre as novas ruralidades centrándonos na ilustración e mostra empírica de dous casos de estudo que ilustran o concepto de ecoagroturismo e que emerxen dende dentro do propio rural. Cremos que Arqueixal e Casa do Queixo representan unha oferta apenas existente na Galiza -aínda que se poderían citar outras sobre as que non temos investigado ou temos aínda pouca información- na que se destaca, por unha banda, a que liga a industria da transformación do leite en queixo co lecer e a aprendizaxe centrados na posibilidade de experimentar. É dicir, poden xerar evocacións nostálgicas de épocas pasadas que algúns públicos poden buscar, pero, na nosa opinión, o seu valor reside en que presentan unha reflexión principalmente sobre o presente e o futuro.

Tamén podemos velas como traxectorias de éxito no propio medio ás que non estamos precisamente acostumados en Galiza porque a xuventude do rural non reverte a súa cualificación técnica e científica no propio medio, agás excepcións que habitualmente teñen que ver con procesos de concienciación. Son tamén experiencias de desenvolvemento tanto dende o punto de vista económico da propia empresa e dos empregos que son quen de xerar nunhas zonas que están realmente faltos de atopar saídas viables para os seus habitantes, pero tamén dende o punto de vista social e cultural porque inciden nun modelo que ademais de ser respectuoso co medio tratan de divulgalo a través de ofrecer unha alternativa ao maioritario e, sobre todo, porque mostran a aqueles escépticos das alternativas no rural que con creatividade, imaxinación e tendo en conta o medio e os seus habitantes como valor principal é posible xerar viabilidade en todos os sentidos.

Traballar con escolares non é doado, rachar cos estereotipos aínda menos, pero ofrecer un produto baseado na experiencia e ser quen de pór en valor e activar un contexto que no imaxinario social galego asóciase a un lugar envellecido, con falta de dinamismo, illado e que responde a todos os estereotipos cos que se carga de significado á palabra aldeán e que xera procesos de minorización (Prado, 2007) ten un valor incalculable.

Do mesmo xeito, activar ás persoas da aldea para que vexan que o proxecto turístico tamén é seu, que se poden volver protagonistas, que teñen moito que mostrar e que, ademais, a idea sexa única e exclusivamente centrarse nun tipo de visitante disposto a aprender é un proxecto que, alén de mitificalo, debe ser un punto de atención dos vellos modelos que se centraban (e seguen a facelo) en conseguir capital e enriquecemento a calquera prezo ambiental e social.

Tanto Casa do Queixo como Arqueixal poden ser interpretados nun contexto de mundialización da economía xerada pola dinámica da globalización, pero debido a súa natureza desigualitaria emerxeu tamén a dinámica contraria, como é a resistencia de certos colectivos que foron capaces de activar a súa potencialidade identitaria e étnica, o que se coñece como dinámica da localización. De feito, estes dous proxectos podemos miralos como a activación identitaria dunha nova ruralidade que parte do propio medio e ten tamén o seu espazo de actuación nel mesmo.

A nova ruralidade manifesta unha identidade cara fóra que se expresa, tanto nunha experiencia como na outra, en rachar con miradas estereotipadas, con alternativas inexistentes, con abandonar o medio, con falta de valoración e acción social, etc. Pero tamén unha identidade cara dentro ao construírse e facer partícipe elementos presentes no propio medio, ben sexan estas persoas, a patrimonialización de certos elementos ou a recreación doutros moitos. Son, en definitiva, experiencias que incluso moitas veces pasan desapercibidas localmente debido a que continúa a existir a nivel emic a idea do bonito que é o medio rural, pero non se proxecta como futuro.

Os proxectos Arqueixal e Casa do Queixo sitúanse alén dos proxectos coñecidos co nome de turismo rural como xenérico pola pouca integración que teñen co medio, é dicir, daqueles proxectos pensados para consumir única e exclusivamente un neo-producto que, sen embargo, oculta os cambios, moitas veces dramáticos, sufridos no propio medio como o preocupante avellentamento da poboación, a falta de oportunidades, as carencias de servizos reais e outros innecesarios e que non se poden manter, os estereotipos e estigmas cos que hai que convivir, etc. Son, en definitiva, modelos que afirman novas ruralidades que poden servir como alternativa a aqueles outros que desprezan o medio ou que entenden unicamente a verba desenvolvemento dende o económico.

Os dous proxectos son modelos de agricultura eco-lóxica que contan co turismo como actividade integrada; polo tanto, representan un novo paradigma de agricultura con turismo e non xa o de turismo sen agricultura ou turismo como substituto da agricultura. En definitiva, estes dous casos son exemplos do que a antropóloga canadense Sharon Roseman (2008) define como rexurdimento ou transformación desde unha base rural, proceso no cal son moi importantes os líderes en canto mediadores culturais.

Bibliografía

- Arroyo, M. (2001) “La contraurbanización: un debate metodológico y conceptual sobre la dinámica de las áreas metropolitanas”. Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales, 97.
- Bretón, V., Comas, D. e Contreras, J. (1997) “Cap. 18. Cambio social en la agricultura familiar española”. En: Gómez, C & González, J.J., eds., Agricultura y sociedad en la España contemporánea. Madrid: CIS/Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, pp.653-670.
- Cabana Iglesia, A. (2008) “Tres tempos nun só tempo: as aldeas en Galiza”. Arraianos, nº VII, pp.19-26.
- Camarero, L. (1996) “El mundo rural en la era del ciberespacio: apuntes de sociología rural”. En: García de León, María A., ed., El campo y la ciudad. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, pp.125-149.
- Comas, D. e Contreras, J. (1990) “El proceso de cambio social”. Agricultura y Sociedad, nº 55, pp.5-71.
- García de León, M^a.A. (1996) “El rurbanismo o las transformaciones del campo español”. Fundamentos de Antropología, N^o4-5, pp.221-230.
- González Reboredo, X. M. (2009) “El ocaso del campesinado en Galicia: situación de partida, cambio y recuerdos en el presente o para el futuro”. En: Rodríguez Becerra, S. y Macías Sánchez, C. ,coords., El fin del campesinado. Transformaciones culturales de la sociedad rural andaluza en la segunda mitad del siglo XX. Sevilla: Junta de Andalucía-Centro de Estudios Andaluces, pp. 237-264.
- Iturra, Raúl, (1990a) Fugirá a escola para traballar a terra: ensaios de antropologia social sobre o insucesso escolar. Lisboa: Escher.
- Newby, H., (1983) “Capítulo 3. Algunas consideraciones teóricas”. En: Newby, H e Sevilla-Guzmán, E, Introducción a la sociología rural. Madrid: Alianza Universidad, pp.38-52.
- Nogué i Font, J. (1988) “El fenómeno neorural”. Agricultura y Sociedad, 47, 145-175.
- Entrena Durán, F. (1998) Cambios en la construcción social de lo rural. Madrid: Tecnos.

Instituto Nacional de Estadística (<http://www.ine.es/censoagrario/censoag.htm>)

Porcal, M.C. e Armentia, F. (2001) “Algunas iniciativas significativas encaminadas al desarrollo del turismo rural y del ecoturismo en una comarca desfavorecida del País Vasco: la montaña alavesa”. Lurralde: Investigación y espacio, Nº24. [En liña] < <http://www.ingeba.org/lurralde/lurranet/lur24/ecotur/ecotur.html>>

Pereiro, X. (2004) “Para uma antropologia das relacións entre os mundos rurais e os mundos urbanos”. Tellus, nº 41, 82-108.

Pereiro, X. (2005) Galegos de vila. Antropoloxía dun espazo rurano. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

Pereiro, X. (2012) “Turismo responsable en Galicia: Ecoagroturismo Arqueixal”, en Santana, Agustín (org.): Turismo y responsabilidad en Iberoamérica. La Laguna (Tenerife): Pasos (e-book en www.pasosonline.org) (en proceso de publicación).

Prado, S. (2006) Terra de Melide. Oportunidades Educativas y Desarrollo Comunitario. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament d'Antropologia Social i Cultural. Tese de doutoramento.

Prado, S. (2007) Novas Minorías nas Institucións Educativas. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

Redfield, R. (1960) The Little Community and Peasant Society and Culture. Chicago: The University of Chicago Press.

Rivera, M.J. (2009) “La neorruralidad y sus significados. El caso de Navarra”. Revista Internacional de Sociología, vol. 67, nº 2, pp. 413-433.

Roigé i Ventura, X. (2007) “Museos etnológicos: entre la crisis y la redefinición”. Revista Quaderns. Institut Català d'Antropologia, 9 [En liña] <<http://www.antropologia.cat/antiga/quaderns-e/09/Roige.htm>>.

Reed-Danahay, D. (1996) Education and Identity in Rural France. Cambridge: Cambridge University Press.

Roseman, Sh., Prado, S. e Pereiro, X. (2011) “Antropología y nuevas ruralidades: introducción teórica”. En: Actas del XII Congreso de Antropología FAEE. Mesa Antropología y Nuevas Ruralidades. León: Asociación de Antropología Michael Kenny, pp. 2163-2172.

Roseman, Sh. (2008) O Santiaguiño de Carreira. O rexurdimento dunha base rural no concello de Zas. A Coruña: Baía Edicións.

Sayadi, S. e Calatrava, J. (2001) “Agroturismo y desarrollo rural: situación actual, potencial y estrategias en zonas de montaña del Sureste español”. Cuadernos de Turismo, Nº7, pp. 131-157.

Seymour, J. (2006) Guía Práctica Ilustrada para la vida en el campo. Barcelona: Blume.

Tönnies, F. (1979 [1887]) Comunidad y asociación. Barcelona: Península.

Varela, J. (2004) A Ulfe. Socioloxía dunha comunidade rural galega. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

www.arqueixal.com

www.casadoqueixo.com

<http://www.queseriabrexo.es/>